

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

SOME ISSUES OF LEGAL MEANS OF STATE SUPPORT FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES

Будурова Г.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри господарського права і процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджують наукові підходи до розуміння категорії «правових засобів» задля встановлення ефективної системи правових засобів у сфері державної підтримки малого та середнього підприємництва в законодавстві України в умовах економічної кризи та воєнного стану, проведено розмежування понять «заходи» та «засоби» державної підтримки. Підкреслено, що заходи державної підтримки малого та середнього бізнесу охоплюються економічною стратегією держави, а відтак мають включати в себе пріоритетні цілі економіки, засоби та способи їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в національному та світовому господарстві, та враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання. У свою чергу, засоби державної підтримки МСП категоріально відносяться до економічної тактики, застосовуються для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах. Тому пропонується у законодавчому акті засоби державної підтримки мають бути адекватними соціально-економічному середовищу та здатними досягти задекларованих цілей.

У контексті дослідження правових засобів державної підтримки малого та середнього підприємництва доцільно розмежувати загальні правові засоби, що передбачені господарським та цивільним законодавством (загальний/міжгалузевий рівень), засоби державного регулювання господарської діяльності (галузевий рівень) та безпосередньо засоби державної підтримки МСП (спеціальний рівень). Попри певну умовність запропонованого поділу, він створює доволі чітке розуміння можливості застосування правових засобів різного рівня для регулювання одного інституту державної підтримки, додаючи системності, ефективності та несуперечливості при правозастосуванні.

Реалізація правових засобів державної підтримки МСП вимагає здійснення дій юридичного, організаційного, фінансового, фіскального, інфраструктурного, дипломатичного характеру тощо, що підтверджує необхідність комплексного, системного підходу до питань стимулювання та підтримки підприємництва в Україні.

Ключові слова: правові засоби, мале і середнє підприємництво, державна підтримка, державна допомога, економічна політика, суб'єкти господарювання.

The article explores scientific approaches to understanding the category of "legal means" to establish an effective system of legal means in the field of state support for small and medium-sized enterprises (SMEs) in Ukrainian legislation under conditions of economic crisis and martial law. The concepts of "measures" and "means" of state support are differentiated. It is emphasized that the measures of state support for small and medium-sized businesses are part of the economic strategy of the state and should include the economy's priority goals, the means, and methods of their implementation, based on the content of objective processes and trends present in the national and global economies, while also considering the legitimate interests of business entities. In turn, the means of state support for SMEs are categorized as part of economic tactics and are applied to implement the strategic course of economic policy in specific conditions. Therefore, the means of state support proposed in legislative acts must correspond to the socio-economic environment and be capable of achieving the declared goals.

In the context of studying legal means of state support for small and medium-sized enterprises, it is appropriate to distinguish between general legal means provided by economic and civil legislation (general/intersectoral level), means of state regulation of economic activity (sectoral level), and specific means of state support for SMEs (specialized level). Despite the somewhat conditional nature of this division, it provides a clear understanding of the possibility of applying legal means at different levels to regulate a single institution of state support, adding systematicity, efficiency, and consistency to legal application.

The implementation of legal means for state support of SMEs requires actions of a legal, organizational, financial, fiscal, infrastructural, diplomatic, and other nature, confirming the need for a comprehensive and systematic approach to stimulating and supporting entrepreneurship in Ukraine.

Key words: legal means, small and medium-sized enterprises, state support, state assistance, economic policy, business entities.

Постановка проблеми. Складні економічні виклики, які постали перед підприємцями, особливо малими і середніми, в існуючих умовах воєнного стану, надзвичайно актуалізують питання їх державної підтримки. Малий та середній бізнес є важливою частиною національної економіки, забезпечує населення великим асортиментом товарів, робіт та послуг, і виступає роботодавцем для великої кількості наших громадян. Оскільки втрата цього сегменту призведе до руйнівних наслідків для країни, урядом має бути посилена системна робота зі стимулювання та підтримки бізнесу в умовах дефіциту бюджетних коштів.

Попри наявність спеціального законодавства у цій сфері, зокрема, Законів України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» та «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», нагальною є робота щодо належного змістовного наповнення категорії засобів державної підтримки, перевірки їх доцільності та адекватності існуючим економічним умовам, визначення їх впливу на реальне зростання економічної активності реципієнтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питанням державної підтримки малого

та середнього підприємництва (далі – МСП) присвячені праці вчених з різних галузей: цивільного, господарського, адміністративного права. Варто відзначити роботи представників науки господарського права, що досліджували державну підтримку в контексті забезпечення реалізації державної економічної політики, серед яких: М. Ждан, О. Клочковська, Д. Лічак, В. Лойко, Т. Мельник, Т. Некрасова, Н. Петрова, Я. Петруненко, В. Стрілець, О. Харитонова, С. Шкляр тощо. Проте подальшого дослідження вимагають питання належного наукового обґрунтування поняття правових засобів державної підтримки, способів їх закріплення та порядку впровадження з метою формування сталої правозастосовчої практики.

Метою статті є аналіз наукових підходів до розуміння категорії «правових засобів» задля встановлення ефективної системи правових засобів у сфері державної підтримки малого та середнього підприємництва в законодавстві України в умовах економічної кризи та воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання щодо правових засобів державної підтримки МСП варто розпочати з розмежування понять «засіб державної підтримки» та «захід державної підтримки». Слід зазначити,

що поширеним є використання понять «засіб» та «захід» як тотожних, що стосується контексту їх використання у сфері державної підтримки малого та середнього бізнесу. У лінгвістичних та філософських довідкових виданнях засіб визначають як: «спосіб, певну спеціальну дію, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі» [12, с. 503]; «предмети, способи дії, поведінки, соціальні інститути, за допомогою яких досягають певної мети; сукупність елементів діяльності, спрямованих на осмислення, окреслення, реалізацію мети» [5]. У свою чергу, поняття «захід» пояснюють як «сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь» [12, с. 628]. Також зазначається, що поняття «засіб» має загальнонауковий контекст і використовується для «позначення зв'язку між ідеальною моделлю та реальним результатом, посередництва суб'єкта та об'єкта дійсності, інструментів та їх використання для досягнення поставленої мети» [9, с. 906]. Слід зазначити, що у ст. 12 ГК України застосовується термін «засіб» при визначенні основних засобів державного регулювання суб'єктів господарської діяльності.

Правовий контекст визначення поняття «захід» характеризується різноманітністю авторських підходів, зокрема як:

– «інструмент, що використовується для ефективного правового регулювання та за допомогою якого задовольняються інтереси суб'єктів права і забезпечується досягнення соціального значущих, корисних цілей» [9, с. 906];

– «правові явища, які відображені в інструментах (постановах) та діях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення особистих та публічних цілей» [4, с. 190];

– «інструменти правового регулювання, призначені для правового впорядкування суспільних відносин, що сприяють оптимальному вирішенню соціальних завдань» [11];

– «певні юридичні категорії й діяння суб'єктів із приводу їхнього застосування з метою досягнення конкретного результату» [14, с. 300];

– «будь-яке юридичне явище, за допомогою якого може бути досягнута певна мета, зафіксована прямо або опосередковано в законодавстві» [6, с. 116-122].

Аналіз наведених вище визначень понять «захід» та «засіб» дає можливість зробити висновок про значну схожість цих термінів, однак не повну їхню тотожність. Так, «захід» можна визначити як сукупність дій та засобів, які вживаються для досягнення якоїсь мети чи реалізації поставлених завдань і який характеризує здебільшого зовнішню форму, наприклад, напрям державної політики у певній галузі, у той час як «засіб» визначає внутрішню, дієву, змістовну характеристику конкретних дій чи зусиль (або їх сукупності) уповноважених суб'єктів, загальна спрямованість яких має відповідати закріпленім заходам.

Враховуючи зазначене та використовуючи термінологію ст. 9 ГК України щодо форм реалізації державою економічної політики, заходи державної підтримки малого та середнього бізнесу охоплюються економічною стратегією держави, а відтак мають включати в себе пріоритетні цілі економіки, засоби та способи їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в національному та світовому господарстві, та враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання. Державна підтримка МСП має бути органічно вплетена у структурно-галузеву політику держави, яка спрямована на зміни у структурі економіки, удосконалення міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення (ч. 1 ст. 10 ГК України). Закріплення законодавцем необхідності здійснення відносно самостійного комплексу заходів стимулюючого впливу щодо різних складових цієї політики (промислової, аграрної, будівельної тощо) вимагає від уряду постій-

ної роботи з визначення пріоритетних галузей і напрямів державної підтримки, оцінки ефективності вже здійснених засобів та впровадження нових реальних та дієвих засобів стимулювання підприємницької активності серед населення відповідно до діючих ринкових умов.

Засоби державної підтримки МСП категоріально відносяться до економічної тактики і, як визначає кодекс, застосовуються «для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах, що складаються в поточному періоді розвитку економіки» [3]. До слова, Закон України «Про державну підтримку малого підприємництва», що втратив чинність у 2012 році, був орієнтований на застосування засобів державної підтримки з метою якнайшвидшого виходу із економічної кризи та створення умов для розширення впровадження ринкових реформ в Україні. Ст. 3 діючого Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» у якості мети державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємства в Україні називає «забезпечення розвитку суб'єктів малого і середнього підприємництва з метою формування конкурентного середовища та підвищення рівня їх конкурентоспроможності, стимулювання інвестиційної та інноваційної активності суб'єктів малого і середнього підприємництва» та інші [8]. Відповідно, пропонувані у законодавчому акті засоби державної підтримки мають бути адекватними соціально-економічному середовищу та здатними досягти задекларованих цілей.

У свою чергу, Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» прив'язує заходи і засоби державної підтримки МСБ до міжнародного контексту і встановлює правові засади проведення моніторингу державної допомоги суб'єктам господарювання, спрямовані на забезпечення захисту та розвитку конкуренції, підвищення прозорості функціонування системи державної допомоги та дотримання міжнародних зобов'язань України у сфері державної допомоги [7]. Цей Закон, прийнятий на виконання Угоди про асоціацію України з ЄС (далі – Угода), як відомо, запровадив нові правила щодо надання державної допомоги, критерії визнання її допустимою та контролю за її наданням. Між тим, Угода повністю не заперечує легальну можливість використання державної підтримки як інструменту впливу на малий та середній бізнес. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 262 Угоди може вважатися сумісним з належним виконанням цієї Угоди:

а) допомога для сприяння економічному розвитку регіонів з надзвичайно низьким рівнем життя або із суттєвим рівнем безробіття;

б) допомога для сприяння виконанню важливого проекту задля спільного європейського інтересу або для виправлення значних порушень нормальної роботи в економіці України чи однієї з держав-членів Європейського Союзу;

с) допомога для сприяння розвитку певної економічної діяльності або певних економічних сфер, якщо така допомога не має несприятливого впливу на умови торгівлі всупереч інтересам Сторін тощо [15]. Тож, умови Угоди чітко демонструють – сумісність (допустимість) підтримки напряму корелюється із загальним, а не індивідуальним соціально-економічним ефектом від впроваджених преференцій. І певний час уряд намагався розробляти і реалізовувати заходи державної підтримки, керуючись заданими рамками. Запровадження військового стану в Україні вимагає переорієнтації підтримуючих засобів з урахуванням нових реалій.

Сучасні дослідники звертають увагу на таку рису правових засобів, як їх багатогранність та багатоаспектність, і що ця категорія «використовується по відношенню до права загалом, у процесі правового регулювання його механізму, по відношенню до правових режимів тощо» [13, с. 38–39].

Правові засоби, на думку С. О. Сарновської, «надають можливість перетворити ідеальну модель на конкретний правовий результат. З одного боку, вони виконують функцію діяння, здійснюючи поставлені цілі, а з іншого – установлення, забезпечуючи рух до правових цінностей, які існують в суспільстві завжди, а не тільки до моменту досягнення будь-якої правової мети» [10, с. 22]. У зв'язку із чим не позбавлена наукової цінності класифікація правових засобів, запропонована Т. І. Пашуком, відповідно до якої «всі правові засоби можна поділити, виходячи з їхнього онтологічного статусу, на: 1) юридичні засоби матеріального світу: а) засоби-інструменти (нормативні юридичні акти); б) засоби-діяння ... задокументовані дії ... фактичні, фізичні дії; 2) юридичні засоби ідеального світу (сфера правосвідомості): а) інтелектуальні засоби-інструменти (...юридичні поняття); б) інтелектуальні засоби-діяння (...процес юридичної класифікації фактів)» [6]. При цьому, як видається, належна реалізація правового засобу має невід'ємно сполучати обидві групи: неможливо визнавати ефективним і доцільним такий засіб державної підтримки, який хоча і призведе до економічного зростання суб'єкта господарювання, створюватиме для нього несправедливі переваги перед іншими суб'єктами, призведе до викривлення основних конкурентних принципів та правил тощо.

Проведений аналіз загально правового контексту поняття «правові засоби» показує, що ця категорія має багатомірний характер, вони представляють правові явища, за допомогою яких реалізуються права й інтереси суб'єктів права і забезпечується досягнення поставлених цілей. У самому загальному вигляді правові засоби розглядаються як юридичний інструментарій, за допомогою якого реалізуються права й інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення бажаних результатів. Такі цілі можуть бути різними, але, остаточно, вони зводяться до справедливого впорядкування суспільних відносин. Тобто, правовий засіб – це правове явище, за допомогою якого може бути досягнута певна мета, відбита прямо або опосередковано в результаті правового регулювання у відповідних джерелах права, що виступали як певні інструменти або дії, які здійснюються за допомогою діяльності різних державних органів і посадових осіб, що відображають функціональність права й правової системи.

Найбільш обґрунтованим, як видається, є тлумачення поняття «правові засоби» за допомогою функціонального підходу, завдяки якому воно не обмежується певними правовими явищами, а включає у його зміст всю правову реальність, весь інструментарій правового регулювання, розглянутий з погляду його правових засобів загалом, а щодо контексту нашого дослідження – у сфері державної підтримки малого та середнього бізнесу. Поділяючи думку Н. І. Бурятинської, відзначимо, що в якості правових засобів виступають норми права, правозастосовчі акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення, покарання тощо [2, с. 191]. Цей перелік щодо державної підтримки МСП може бути доповнений принципами права, правовими презумпціями, правовими режимами, що закладені в нормах цивільного та господарського законодавства та можуть бути реалізовані як стимулюючі юридичні можливості для суб'єктів господарювання. До таких, наприклад, можна віднести спрощення державної реєстрації суб'єктів господарювання та обрання спрощеної системи оподаткування через портал Дія, подання декларації про провадження господарської діяльності без отримання дозвільних документів (ліцензії) через Єдиний державний веб-портал електронних послуг або центри надання електронних послуг на період дії воєнного стану, становлення принципу необмеженості строку дії на ліцензії тощо. Ці та багато інших закріплених законом правові засоби сприяють започаткуванню бізнесу в Україні в сучасних умовах.

Тому, на нашу думку, в контексті дослідження правових засобів державної підтримки малого та середнього підприємництва доцільно розмежовувати загальні правові засоби, що передбачені господарським та цивільним законодавством (загальний/міжгалузевий рівень), засоби державного регулювання господарської діяльності (галузевий рівень) та безпосередньо засоби державної підтримки МСП (спеціальний рівень). Попри певну умовність запропонованого поділу, він створює доволі чітке розуміння можливості застосування правових засобів різного рівня для регулювання одного інституту державної підтримки, додаючи системності, ефективності та несуперечливості при правозастосуванні.

У ст. 12 ГК України законодавець нормативно визначає перелік основних засобів регулюючого впливу на діяльність суб'єктів господарювання, серед яких «державне замовлення; ліцензування, патентування і квотування; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій» [3]. Таким чином, засоби державної підтримки підприємництва включаються до правових засобів більш високого порядку – засобів державного регулювання господарської діяльності, і мають узгоджуватись із принципами їх впровадження.

Засоби державної підтримки МСП мають спеціальне правове регулювання. Відповідно до профільного Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», державна підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва та об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва включає фінансову, інформаційну, консультативну підтримку, у тому числі підтримку у сфері інновацій, науки і промислового виробництва, підтримку суб'єктів малого і середнього підприємництва, що провадять експортну діяльність, підтримку у сфері підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації управлінських кадрів та кадрів ведення бізнесу (ст. 15 Закону).

Надалі у рамках кожного виду підтримки деталізовано перелік заходів, що забезпечуються державою. Наприклад, відповідно до ст. 20 згаданого Закону державна підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва у сфері інновацій, науки і промислового виробництва може здійснюватися шляхом:

- 1) надання фінансової підтримки для утворення об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва у сфері інновацій, науки та промислового виробництва, у тому числі бізнес-інкубаторів, інноваційних бізнес-інкубаторів, науково-технологічних центрів, центрів трансферу технологій;
- 2) сприяння розвитку венчурного підприємництва;
- 3) створення системи економічних стимулів для розвитку економіки на основі технологічних інновацій;
- 4) передачі наукової продукції, створеної за рахунок бюджетних коштів, для її впровадження у виробництво;
- 5) створення умов для залучення суб'єктів малого і середнього підприємництва до укладення договорів суб'єкту у сфері інновацій та промислового виробництва;
- 6) стимулювання залучення іноземних інвестицій і розвитку взаємовигідної міжнародної інноваційної співпраці;
- 7) створення умов для поширення кооперації між суб'єктами малого і середнього підприємництва та великими підприємствами (ст. 20 Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [8]). Навіть поверхневий аналіз передбачених засобів вказує на необхідність здійснення зусиль різного характеру для їх втілення – юридичних, організаційних, фінансових, фіскальних, інфраструктурних, дипломатичних тощо, що, у свою чергу, лише підкреслює необхідність комплексного, системного підходу до питань стимулювання та підтримки підприємництва в Україні, якщо держава хоче досягти видимих результатів

у цій сфері. Адже формальність і декларування без реальних управлінських рішень здатні звести нанівець будь-яку підприємницьку ініціативу.

У зв'язку із цим, варто звернути увагу на класифікацію правових засобів, запропоновану О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко. Вони виділяють правові засоби залежно від видів правового регулювання і виокремлюють нормативні, що містяться в актах правотворчості компетентних органів, які містять юридичні норми, та індивідуальні, що містяться в актах застосування права, називаючи останні правозастосовними (наприклад, договори, що укладаються суб'єктами малого та середнього бізнесу, вироки суду, стороною яких є суб'єктами малого та середнього бізнесу) [14, с. 31]. Для спеціальних засобів державної підтримки МСП такий поділ також може бути застосований з певним застереженням. Так, Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» містить поняття «індивідуальної державної допомоги», яка є «заходом державної допомоги, що здійснюється поза межами програми державної допомоги, а також окремі заходи державної допомоги, що здійснюються в межах програми державної допомоги, але підлягають повідомленню згідно з умовами такої програми та Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» [1, с. 8]. Лаконічність законодавчих положень про таку індивідуальну допомогу створює додаткові ризики щодо обґрунтованості та справедливості її надання у випадках, коли вона надається поза межами програми державної допомоги, оскільки покладатиметься здебільшого на дискрецію уповноважених державних органів, а також не відповідає принципу правової визначеності, адже згідно з ч. 3 ст. 16 ГК України підстави та порядок застосування засобів державної підтримки суб'єктів господарювання визначаються законом. Єдиним запобіжни-

ком у такому випадку виступає вимога законодавця щодо повідомлення уповноваженому органу про її надання, який перевірить її на відповідність критеріям допустимості. Це дає підстави вважати, що засіб державної підтримки, що не відповідає вимогам законодавства, не буде погоджений уповноваженим органом. У протилежному випадку його дії можуть бути оскаржені зацікавленими особами в судовому порядку. З огляду на це, індивідуальними спеціальні засоби державної підтримки більш обґрунтовано визнавати скоріше у прив'язці до конкретного суб'єкта або ексклюзивності їх надання (поза межами затверджених програм підтримки), аніж в контексті їх встановлення актом індивідуальної дії, адже такий акт не може запроваджувати засіб підтримки, не передбачений законодавством.

Висновки. Багатомірний характер та розмаїття правових засобів покликані реалізувати права й інтереси суб'єктів господарювання малого та середнього підприємства щодо одержання державної підтримки. У цій сфері доцільно розмежовувати загальні правові засоби, що передбачені господарським та цивільним законодавством (загальний/міжгалузевий рівень), засоби державного регулювання господарської діяльності (галузевий рівень) та безпосередньо засоби державної підтримки МСП (спеціальний рівень). Подібний підхід підкреслює необхідність закріплення в законодавстві та впровадження системи правових засобів різного рівня для забезпечення ефективної та дієвої державної підтримки суб'єктів малого та середнього бізнесу. Чітке розуміння правових засобів державної підтримки, їх змісту, мети, впливу на правовий господарський порядок та зростання економічного добробуту країни, способів та порядку їх впровадження має стати пріоритетом у подальшій законодавчій та правозастосовчій роботі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безух О. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання». Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 92 с.
2. Бурятинська Н.І. Правові засоби: поняття та їх види. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/6556/1/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf> С. 190–192.
3. Господарський кодекс України : прийнятий 16.01.2003 р. № 436-IV у ред. від 08.03.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
4. Денисова А. Правові засоби: поняття та види. *Право України*. 2010. № 7. С. 190–195.
5. Енциклопедія сучасної України : у ... т. / Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України [та ін.] ; ред.: І. М. Дзюба [та ін.]. Київ : Поліграфкнига : САМ. Т. 10: 3-Зор. 2010. 711 с.
6. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист. Львів : Край, 2007. 220 с.
7. Про державну допомогу суб'єктам господарювання : Закон України від 01.07.2014 р. № 1555-VII. *Відомості Верховної Ради*, 2014, № 34, ст. 1173.
8. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22.03.2024 р. № 4618-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>
9. Разметаева Ю. С. Юридичний засіб. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / НАПрН України [та ін.] ; редкол. вид.: В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко [та ін.]. Харків : Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права. 952 с.
10. Сарновська С. О. Інструментальні засоби правового регулювання. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2007. № 7. С. 20–25.
11. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид., доповн. і переробл. Київ : Прав. єдність, 2014. 525 с.
12. Словник української мови : у 20 т. / Укр. мовно-інформ. фонд НАН України ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; уклад.: І. В. Шевченко [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2014. Т. 5: 3-Зв'язути. 992 с.
13. Тарахонич Т. І. Змістовна характеристика правових засобів: сучасні погляди. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 36–39.
14. Теорія держави і права. Академ. курс : підручник / авт.-уклад.: О. В. Зайчук, А. П. Заєць, Н. М. Оніщенко [та ін.]. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода, Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page#n1820